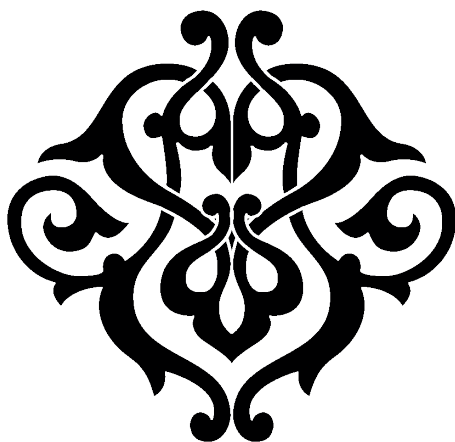

Исмаил Мусакаев

ШОРА БАТЫР

УДК 63.5(2)
ББК 902.7
М-91

Книга издана за счет средств автора

Мусакаев И.Б.

М-91 Ногайский народный эпос "Шора Батыр". – Махачкала:
АЛЕФ, 2022. – 70 с.

ISBN 978-5-00128-908-1

Настоящее издание посвящено одной из версии классического конкретно – исторического дастана ногайского народа «Шора батыр».

Книга рассчитана на фольклористов, литературоведов, студентов и всех любителей словесности.

ISBN 978-5-00128-908-1

© Мусакаев И.Б., 2022
© Издательство «АЛЕФ», 2022

Кирис соъз

Ногайлар Россиядынъ эскиден алып язбалары болган халкларынынъ санына киредилер, ама онынъ халк авызлама шайирлик яратувшылыгы халктынъ сенимлерин аркадан-аркага коьширувдинъ сынъар амалы болган.

Язба баьтирлик эстеликлери, баьтирлик асабалыктынъ маьнели кесеги бола келип, адабият пан фольклорды бирлестиретаган яратувшылык болады. Фольклорсыз адабият та болмаяк эди.

Ногай авызлама яратувшылыгы туьрли жанрлардан кепленген. Олардынъ арасында баьтирлик халк эпосы, эртегилер, йырлар (лирикалык, той, бозлавлар), айтувлар, такпаклар эм с.б.

Фольклордынъ энъ де оьрленген жанры баьтирлик эпос болган. Сол жанрда айырым орынды «Шора баьтир» тутады – ногай халкынынъ баьтирлик поэзиясынынъ атаклы уьлгиси. Баьтирлик поэмалар арасында «Шора баьтир» энъ де уьйкен поэмалардынъ бириси болады эм онынъ коьп туьрлилери бар.

Ногай фольклоры бойынша уьйкен материал йыйылган, ама алдыда ногай халкынынъ авызлама яратувшылыгын тергев бойынша уьйкен куллык бажарылмага керек деп ойланаман.

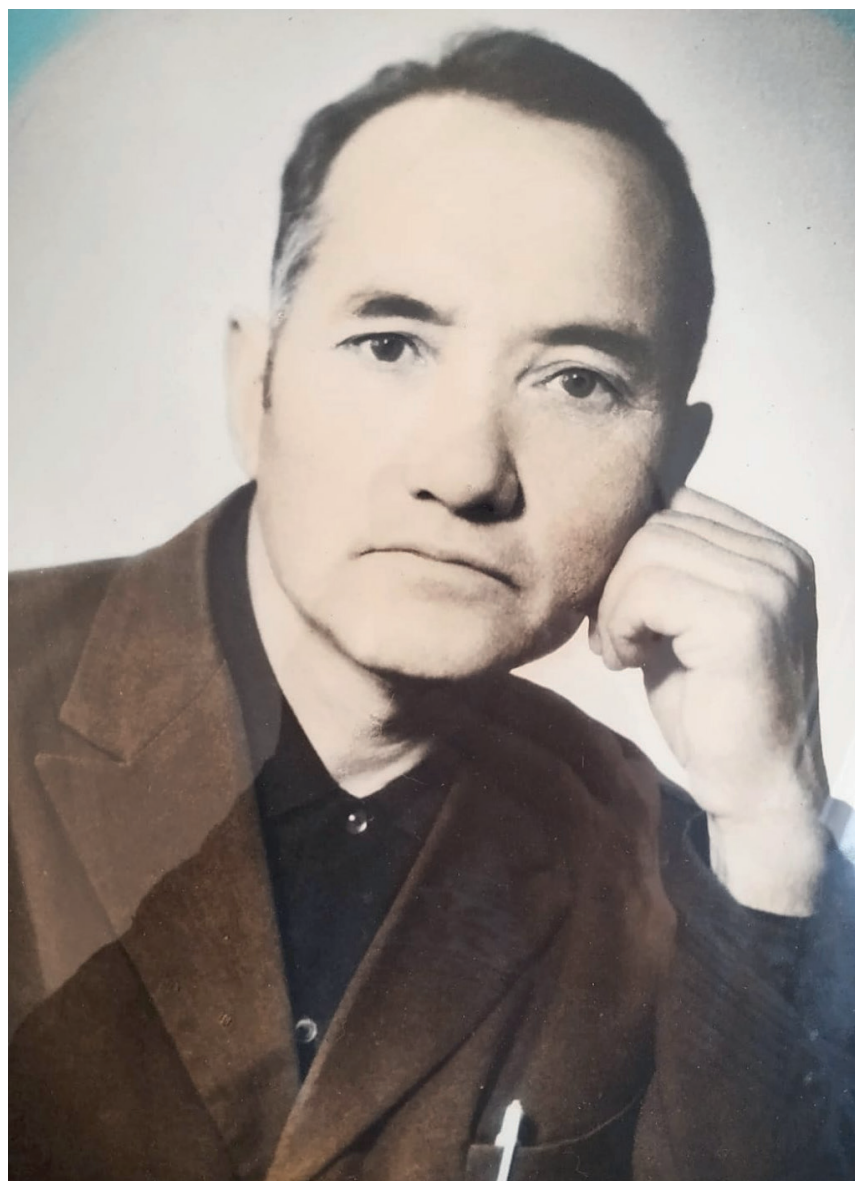
Сосы куллыкта колязба куьнделиклер акында соъз бараяк. Оларды автор Дагестан Республикасынынъ Кизляр районуна яшайтаган айырым аьдемлердинъ байыр коллекцияларында белгилеген. Этнографиялык материаллар излеп, автор бир неше йылдынъ бойында районнынъ Огузер, Сангиши, Нововладимирское, Боранбай, Мангулаул, Урицкий юртларында эм Кизляр каласында болган. Тамамында туьрли материал йыйган. Суьйтип, Кизляр районунынъ Огузер

Танбулат – апенди
1896 – 1982

Танбулат - аьпенди Магомедов

Ганболаттынъ улы Шарафутдин Магомедов

авылынынъ яшавшысы Шарафутдин Магомедовтынъ куьнделик язувлары эм Кизляр районунынъ Сангиши авылыннан Арслан-али Мусаловтынъ (1935-2002 й.й.) эм Умар-Али Мусаловтынъ (1937 й.), сондай болып, коьбинше, араб графикасында эм тюркиде язылган бурынгы баспа (литографиялык) китаплар энъ де уйкен, баалы, маьнели эм кызыклы табынышлар боладылар. Эне сондай китап баспалары ногайларда 19-ншы – 20-ншы оьмирдинъ басында болганлар.

Эсли аьдемлердинъ соьзине коьре, автор йоклаган аьр бир авылда оьз халк эртегилерин хабарлайтаган, халк авызлама шыгармаларын билетаган аьдемлер, домбырашылар болганлар. Айтувган Койбагаровтынъ (Сангиши, 1942 й.) эскеруьвлерине коьре, кавгадан сонъгы йылларда авылда кешелер мен йыршылар, домбырашылар, халк эртегилерин билетаган Манбет Картакаев эм Оразбай Якубовта йыйылганлар. Авыл аьдемлери олардан коьп затларга уйренгенлер. Суьйтип, Сейпудин Кульчикаев (1939-2015 й.й.) коьп баьтирлик йырларын уйренген эм йырлаган. Олардынъ санында «Эдиге», «Шора баьтир» эпослары эм с.б.

Ясы уйкенлердинъ хабарларына коьре, йыршылардан баска фольклор йыювшылар да болганлар. Суьйтип, Нововладимирское селосыннан Айтувган Оразалиевтинъ (1929 й.) соьзине коьре, 1947-1948 йылларда ол 5 тептерге халк йырларын язган. Олар казак йырлары, «Шора баьтир», «Эдиге», «Карайдар эм Кызылгуьл», «Оьлген батыр», «Муса пайхамбар» боладылар. Сол тептерлердинъ бактысы белгисиз. Буйнакск каласыннан келген аьдемлер 60-ншы йылларда оларды алып кеткенлер. 1975-1976 йылларда Ялдав (Йолманбет) Юнкашиевтинъ (1887-1978 й.й.) колязбаларынынъ бактысы да сондай болды. Куран китаплары ман бирге онынъ эки шувал колязбаларын Буйнакскка яде Махачкалага алып кеткенлер.

Танболаттынъ уныгы Магомед Магомедов -
Огузер авылынынъ имамы

Сол тептерлерде «Мусаке баытир», «Шора баытир», «Кара казы тогай мырза», «Кыбаш келуув», «Эдиге», «Карт кожак», «Карайдар эм Кызылгуул» йырлары, казак йырлары, айтувлар, такпаklar, эртегилер, юмаklar эм с.б., куран колязбалары «суал, назбу, мавлидлер» болганлар.

Фольклор йюв ман Иса Менглибиевич Асаналиев те (1927-1983 й.й.) каырлеген. Ол Сангиши авылында тувган тилден окытувшы болган, колязбалардынъ бактысы белгисиз. Муса Курманалиевтинъ архиви оькинишли йок болган. Онынъ улы Риза Курманалиевтинъ соьзине коьре, архив дым тарткан подвалда ширип калган.

Наьсипке, онынъ ювыклары бир кесек материалларды саклаганлар. Олар байыр коллекцияларда аявлы сакланадылар эм аркадан-аркага коьшириледилер. Олардынъ санында Огузер авылыннан Магомедовлардынъ аьели. Олар Таньболат аьпендидинъ (1896-1982 й.й.) эскили колязбаларын саклаганлар. Уныгы Магомедтинъ (Пашадынъ) соьзине коьре, Таньболаттынъ юзден артык китаптан йыйылган уйкен коллекциясы болган. Оькинишке, сол коллекциядынъ аслам кесеги йойылган. 60-ншы йыллардан алып, 80-нши йылларга дейим Кизляр районында сол китапларды Буйнаксктан, Хасавюрттан эм Дагестаннынъ районларыннан келген аьдемлер сатып алганлар деген билдируув де бар.

Сондай болып, Магомедовлардынъ аьели Шарафутдин Магомедовтынъ куьнделик язувларын саклаган. Ол 1986 йылда «Шора баытир» эпосын язып алган. Тувганлары эпосты ол атасы Таньболаттынъ авызыннан язып алган болар деп ойлайдылар. Таньболат тек Кизляр районында тувыл, савлай Караногайда белгили дин аьрекетшиси, арабист болган. Ол 1896 йылда куллыксуьер, сабыр болув, аьдемлерди оьрметлеп билуув сыйланган уйкен болмаган крестьян аьелинде тувган. Бала шагыннан алып ол билимге ыттылып оьскен.

Таньболаттынъ атасы Магомед Огузер авылынынъ аьпендисе болган, яслай атасы улын араб тилине уйреткен.

14 ясына толганда, Ашим аьпендидинъ маслагаты ман авыл ясы баслапкы ислам билимин оьстирмеге токтаскан. 17 йылдынъ бойында ол Дагестаннынъ туьрли аьлимлерининъ колында араб тилине эм ислам илмилерине уйренген. Ол Темир-хан-Шурда, Нижнее Казанищеде, Яксайда, Назраньде оқыган. 1928 йылда ол медреседи битирген. Таньболат медресединъ энъ ийги окувшысы болган эм оны 31 ясында таьвескен. Сол зат акында онынъ тувганлары саклаган эм мага коьрсеткен озлик затлары шаатлайдылар. Ол узын авыр шынжыры ман, арт бетинде «Таньболат» деген язувы болган кол саьати (саьат соьле де аьрекетлейди) эм арабша язувы болган куьмис байыр моьри.

Окувынынъ барысында ол Дагестанды, Шешен ерин, Ингушетияды, Осетияды санамай, Керуьв Кавказдынъ коьплеген регионларында болган эм сол ерлерде практикасын оьткен. Тувган отягасына ол 31 ясында кайткан. Уйленген, улы Шарафуддинди (1928-1989 й.й.), эки кызы Майманат (1935-2004 й.й.) пан Мукминатты (1939 й.) тербиялаган. Олар халк авызлама яратувшылыгын яйылдырувшылар болганлар.

Таньболат аьпенди бек оқымыслы аьдем болган. Ол араб, орыс, туьрк, татар, азербайджан, кумык эм озге тюрк тиллерди аьруьв билген, сол тиллерде язган, оқыган эм соьйлеген. Сондай болып, оз тувган ногоай тилин санамай, ол авар, даргин, шешен тиллеринде де соьйлеген. Таньболат аьпенди араб аьришлери мен ногоай тилинде язылган (азамша) коьп колязбалар калдырган. Берк билимлери, тил мажаларынынъ йоклыгы ога ногоай тилинде халк авызлама яратувшылыгын: айтувларды, такпаklarды, юмаklarды, эртегилерди йймага амал бергенлер.

Бу китапта окувшыларды «Шора баьтир» эпосынынъ

туурлилерининъ бириси мен таныстыргымыз келеди.

Баспалавдынъ авторы Дагестан Республикасынынъ Кизляр районынынъ Огузер авылыннан Магомед Магомедовка куънделиктен язувларды бергени уьшин муьсиревин билдиреди.

Терск (Кизляр) ногойларынынъ диалектин белгилев эм саклав мыратта «Шора баьтир» эпосы туурлендирилмей, тувган диалектте баспаланады. Материал биринши кере ярык коьрип туры.

Исмаил Мусакаев.

ШОРА БАБТИР

Актажыдынъ Алибий,
Кобшерли тавдан коьшкен бий,
Коьк орынлы коьк орманга конган бий,
Ат белине минген бий,
Ат белине мингенде,
Ылав излеп шыккан бий,
Ылав излеп шыкканда,
Актажыды айланып,
Элдинъ шети Наьрик деп,
Карт Наьрикке келген бий.
Актажыдынъ Алибийи келди деп,
Авлакка отав шыгарып,
Иситлигине кунан койлар сойдырып,
Сувсынына сары кымыз куйдырып,
Отавына туьспеди,
Кымызын-балын ишпеди,
Койдынъ этин емеди,
Ат уьстинде акырып,
Ылав сорай турды бий.
Сол заманда, сол шакта
Касай коьлде карт Наьрик
Аргымактан алтав берди – алмады,
Ебеден етев берди – алмады,
Кус етпесин берди – алмады,
Ел етпесин берди – алмады,
Йылкы айдарын берди – алмады,

Кой багарын берди – алмады,
Коян кулак, кой савыры,
Бозды берди – алмады.
Доьрт туягы тогалы,
Куйрыгы-ялы кыналы,
Кулагында сары алтын сыргалы,
Яйы-кысы арпа емин ашаган,
Куьзи-язы ол айван
Эркинлик пен яшаган,
Эриккенде дибир бузаган,
Шапканда майдан озаган,
Бари оьнери мынь йылкыга биткисиз,
Кулагына камыс бойы еткисиз,
Туягына шойын йоллар туьткисиз,
Баьтирдинь бас юреги ол айван,
Ай тамгалы Карагер.
Аьруьв атын ол оьзи
Зорлап алып минди бий.
Карт Наьриктинь бу куьнде
Картлыгы карсы келгенде,
Кайраты бастан тайганда,
Камышысын Алибий
Дув басына тартты энди,
Кылышын кыл мойнына артты энди.
Меньлисылув анайдынь
Коькирегиннен кетпестей
Авыр соьзлер айтты энди.
Аданасы Лаьлуьвге
Темирден сувык соьзлер айтты энди,

Хайрат этер калкы йок,
Сексенге келген атасы
Йылай-йылай калды энди.

Бу заманда Шора баьтир уйде болмаган, ол оз кайынларына кеткен болган. Шора кайтканда, атасы Наьрик карай эди кедесин. Оны янына шакырып, булай деп толгайды:

Эсебий улы карт Наьрик,
Булай айтып толгайды:
Мага корлык тийгизип,
Сен, анадан тувмагыр,
Тувганнан сонь оьспегир,
Шора баьтир болмагыр,
Кайынынъа сен кетип,
Тентеклер мен бас косып,
Тентеклер кепте бал ишип,
Кайгысыз кепте бал ишип,
Кайын элге сен кеткен ди.
Актажыдынъ Алибийин билипти,
Зулмы этип Алибий,
Бизим уйге келипти.
Картлыгым карсы келгенде,
Кайратым бу басымнан кеткенде,
Камышысын ол душпан
Бас-коьзиме тартты энди,
Кылышын кыл мойныма артты энди.
Менълисылув ананънынъ

Коккирегиннен кетпестей
Авыр соьзлер айтты бий.
Аданасынъ Лаьлуьвге
Темирден сувык соьзлер айтты энди,
Мундай ашув корлыкты
Картлыгымда коьргенде,
Каршыгадай эки коьзим кайнады,
Актажыда оьктем оьскен
Алибийи Аягынынъ астына
Таптав этип олтырып,
Тербенсем юрегимди корга толтырып,
Алибийдинъ корлыгын,
Умытпаспан зорлыгын.
Алты кабат алмасанъ,
Аркасыннан душпаннынъ,
Тирилей кайыс алмасанъ,
Шора атынъ йойылсын,
Астынъдагы кара ер
Ярылып сага ойылсын.
Кайынынъды, ай, балам,
Кайгы басып, от алсын,
Сапалдас пан кылышынъ
Кайыр басып, тот алсын.
Ат уьстинде аьруьв ер,
Алды касы бузылсын,
Ат басында ювенинъ
Сувлык туьптен уьзилсин.
Кайынынъа барганда,
Кара канлар куйылсын,

Калмай баъри кырылсын,
Ай, баътирим, ай, Шорам,
Сагагына душпанынъ
Болат кылыш салмасанъ,
Сарылдатып сен озинъ
Оннан озшинъ алмасанъ,
Эсебий улы Наъриктен
Увыл тувмай, кыз тувдынъ.

Атасынынъ булай корлык коьргенин эситкенде, Шора баътир булай деп толгайды:

Аьдикли баътир эр Шора
Булай айтып толгайды:
Йылама, меним атам, йылама,
Тавыклар куска ер саларман,
Ай тамгалы Карагер,
Аьруьв атым мен оззим
Тартып оннан аларман.
Мен олардынъ элине
Вайрен, даьврен саларман.
Ел етпес юрип атым аькелши,
Авым керип минейим,
Алдаспаным аькелши,
Аш белиме илейим,
Ак куьбемди аькелши,
Оны уьстиме киейим.
Актажыда оьктем оьскен бийине
Кувьп барып етейим,

Туврам-туврам этейим,
Тувраган эттей этейим,
Боьрилей алып йыртайым,
Боьрклея алып силтейим,
Бу кеткеннен кетейим,
Мырадыма етейим.
Айтканымды этпесем,
Мырадыма етпесем,
Ажалсыз оьлип кетпесем,
Актажыда оьктем оьскен бийлерин
Аягымнынъ астына
Таптай ултан этпесем,
Атым меним, карт Наьрик,
Эсебий улы Наьриктен
Адам тувып кетейим.

Каарланды баьтир Шора, карланды,
Каты яман шамланды,
Бугызланды, босанды,
Буздай темир курсанды.
Кайыстан каты болат ай тартты,
Кабал йоллы ок атты.
Ел етпес ийги атка минди энди,
Кус етпес аьруув атын етти энди,
Бу кеткеннен кетти энди,
Оьгиз тоьбе бойында
Уьйсен авыл кыпшаклы
Йоьней байдынъ юртында
Актажыдынъ Алибийине етти энди.

Бу ерде Шора бабтир Алибийге етеди эм онынъ терис эткенин айтып, маслагат пан аргымагын тилеп, булай деп толгады:

Аьдикли бабтир эр Шора
Булай айтып толгайды:

Ас саламынъ, Алибий,
Аман эсен Калибий,
Таспаланган Карагер
Аьруьв аттынъ басына
Калай сыйды ноктанъыз?
Иесиннен сорамай,
Эш биревге карамай,
Калай алып барасыз?
Собйлесейик, токтанъыз!
Актажыдынъ Алибийи,
Ат белине минген бий,
Элдинъ шети Наьрик деп,
Бизим уьйге келген бий,
Бизим атай Наьриктинъ
Отавына туйспейсинъ,
Койдынъ этин емейсинъ,
Ат уьстинде акырып,
Блав сорап турыпсынъ,
Каарынъ шыгып камышынъ
Карт атайга урыпсынъ.
Атам язык карт Наьрик

Аргымактан алтав берген – алмайсынъ,
Ебеден етев берген – алмайсынъ,
Коян кулак, кой савыры
Бозды берген – алмайсынъ,
Ел етпесин берген – алмайсынъ,
Кус етпесин берген – алмайсынъ,
Доьрт туягы тогалы,
Куйрыгы-ялы кыналы,
Кулагында сары алтын сыргалы,
От орынындай туяклы,
Ойнай баскан аяклы,
Эриккенде дибир бузаган,
Шапканда майдан озаган,
Бар оьнери мынъ йылкыга биткисиз,
Кулагына камыс бойы еткисиз,
Туягына шойын йоллар туьткисиз,
Янымнынъ басы – ай тамгалы Карагер,
Аьруьв атым сен оьзинъ
Ыктыярсыз минипсинъ.
Актажыдынъ Алибий,
Асылынъ бий, мен кара,
Тилей келдим артыннан.
Наьрик улы мен Шора,
Ел етпес юрип атым аькелдим,
Етип йолынъ алмага,
Кус етпес аьруьв атым аькелдим,
Кувганда йол болсын деп, бийдинъ улы, мен сага,
Ел етпес пен кус етпес,
Эки де атым берейим,

Янынъда ян саклавынъ болайым,
Яв алдында оълейим,
Явга карсы турайым,
Ялынган соьзге келсене,
Ялбарганым билсене,
Ай тамгалы Карагер
Аьруьв атым сен оьзинъ
Карсыласпай, давласпай
Маслагат пан берсене.

Бу ерде оьктем Алибий Шорадынъ тилегин беруьв тувыл,
аьле буга селеке этип толгайды:

Актажыда оьктем оьскен Алибий,
Булай айтып толгайды:
Кайт-кайт, Шора, кайт, Шора,
Атынъынъ басын тарт, Шора,
Сен кайтпасанъ, эй, Шора,
Кылыш тиер мойнынъа,
Тынъламасанъ мен сени
Талшыктырып басарман,
Тартпай тилинъ кесермен.
Ат бергеннинъ кулысынъ,
Ас бергеннинъ улысынъ,
Асылынъ кара кисисинъ.
Алдынъда сенинъ картынъ йок,
Артынъда сенинъ нартынъ йок,
Абырынъ йок, сыйынъ йок,
Сырласардай сойынъ йок.

Ай тамгалы Карагер аруув атынъ бермен мен,
Янаспа сен, янаспа,
Ягып отка берермен,
Кайтпасанъ мен карарман,
Селеке болмай сен, Шора,
Тез касымнан кет энди,
Янынъ барда янтанълап,
Тез уйине кайт энди.
Оъз дегенин этеген
Алибий солай увылдыр,
Экиди берип бирди алмак
Сенинъ исинъ тувылдыр.

Алибийдинъ булай обктем соъзлерин эситкенде, Шора
баътир шыдая алмай, булай деп толгайды:

Аьдикли баътир эр Шора
Булай айтып толгайды:
Актажыдынъ Алибий,
Агынлы сувдан дели бий,
Орта сувдан суслы бий,
Кобп мактанма, Алибий,
Саклавым сага етти деп,
Кобп акталма, Алибий,
Саклавынъ сени онав да,
Сан тувыл да, мынъ болсын,
Саны да йок кобп болсын,
Янынъдагы ян саклавдан куьсерсинъ,
Таспаланган Карагер

Арууьв аттан тубсерсинь,
Ай тамгалы Карагер
Арууьв атым аларман,
Мен сени бир элинънен
Вайрен, давврен саларман,
Сендей болган бийлерди
Кубыла тувыл, сырт карап,
Карсак койдай шаларман.

Алибий мен Шора бир-бирине ок атыспага шыгадылар, атысяктан алдын сорасадылар. Алибийдинъ ясы Шорадыкыннан уйкен болады. Алибий кезегин алып, Шорага огын атады, ол аткан ок Шорадынъ ер касына келип кабады. Сонъ Шора кезегин алып, Алибийге огын атады. Шорадынъ огы бос Алибийдинъ коькирегиннен кирип, омыравыннан оьтеди. Шора Алибийди оьлтирип, аргымагын алып, уйине кайтады.

Шорадынъ атасы карт Наьрик Шорады кайрап йибергенине оькинип, термесининъ алдындагы бийик куьлтоьбесине минип, доьрт те якты карап турады. Наьрик карт алыстан бир каралты коьреди, сол меним Шорам тувылма экен деп, булай толгайды:

Эсебий улы карт Наьрик
Булай айтып толгайды:
Аьне кара коьринген,
Карагус, карга тувыл ды.
Алибийди оьлтирген
Бизим Шора увыл ды,

Каарланса баьтирлер,
Кан шыгармай кайтар ма,
Карашынъыз Шорамды,
Карлы тавдай бийлерден,
Оьш алдым деп айтар ма.

Наьрик карт Шорадынъ алдына атлылар йиберип
соратады, сонъ Алибийди оьлтиргенин билген сонъ,
Наьрик карт мунъайып булай деп толгайды:

Эсебий улы карт Наьрик
Булай айтып толгайды:
Кадемсиз баьтир Шорамды
Каты кайрап, канлы эттим.
Карсыласкан бийлерин
Карсак койдай шалдырып,
Савлай халкка данъклы этип,
Бу языдынъ бойында
Ярлыдынъ соьзи тутылмас,
Бийлерди кара оьлтирсе,
Коьптен киси кутылмас.
Оьктем бийдинъ оьшине,
Коьп аьскердинъ куьшине
Батырым калай этерсинъ?
Капилестен коьп аьскер
Камаласа, кайтерсинъ?
Казак шыкпай не этерсинъ,
Кайда мекан этерсинъ?
Карсы алдынъда кызыл сув,

Терен калгыр терен сув,
Оннан калай оьтерсинь?

Шора баьтир атасыннан бу соьзди эситкенде, янында анасы, карындасы эм аьели де болган. Сол заман Шора булардынъ коьнилин авлав уьшин, оьзи де булардан разылык алар уьшин, булай деп толгайды:

Атам меним карт Наьрик,
Актажыда Алибий оьлди деп,
Арслан атлы бийине
Меннен ажал болды деп,
Балам Шора басына
Авыр намыс туьсти деп,
Кайгы, сагыс этпе сен.
Бий канлысын унытпас,
Яман ойга кетпе сен,
Яна-куье турма сен.
Атам Наьрик, мунъайма,
Карсы алдымда кызыл сув,
Шорам калай этер деп,
Канлы этип Шорамды,
Кайда мекан этер деп,
Казан сарга мен оьзим
Казак шыгып кетермен.
Карсы алдымда кызыл сув
Кайын оклай оьтермен.
Оьктем бийдинь оьриннен
Оьркешиннен кесермен,

Капилестен коьп аьскер
Камалаган куьнлерде,
Каты елдей эсермен.
Атам Наьрик муньайма,
Элим куьним коьширип,
Казан элге элтермен.
Аданасым Лаьлуьвим,
Кара кийип, зор шекпе,
Кайгы, сагыс коьп этпе,
Кавгалы куьн етермен.
Алганьшым, муньайма,
Алим, куьним ойлама,
Ай тамгалы Каргер
Аьруьв атым савында
Сагынган куьн етермен.
Алдаспаным тербенсе,
Аш белиме илермен,
Ай тамгалы Карагер,
Аьруьв атым пыскырса,
Сагынганьнь билермен.

Шора баьтир атасын, анасын, карындасын эм оз аьелин
соьз бен ынандырмак уьшин тувыл, ис пен ынандырарман
деп, яйын тартып, огын атты, ок сьзгырып ясыноктай
йылтырап кетти, кырк куьнлик йолды Крымнан
Казаннынь минбарасына барып капты. Бу аьлеметти
атасы Наьрик коьргенде, бек шат болды. Сол заманда
Шора баьтир булай деп толгайды:

Ялгызлыктан ясанып,
Яратканга ялбарып,
Сынамага куьшимди,
Яйып огым аткан куьн,
Айдагалай акыртып,
Аьдрине бавын бек тартып,
Белсенип огым аткан куьн,
Ясыноктай йылтырап,
Кобк урганлай куьлтиреп,
Кырк куьнлик йол Казанга
Барып огым капкан куьн,
Актажыдынъ Алибий
Ат уьстинде оьлген куьн,
Акдавиттей уйкен кобли буьлген куьн,
Тактан бийлер туьскен куьн,
Бий халкыннан куьскен куьн,
Такыя боьрким сынган куьн,
Атамнынъ коьнъили тынган куьн,
Атам Наьрик айтканлай,
Артык куьшим салган куьн,
Оькинишли болып мен оьзим,
Бийден оьшим алган куьн,
Кобкке еткен булыгтай
Кобнъилим меним оьскен куьн,
Кобгилдим коьклей куьлтиреп,
Наьрик улы мен Шора
Бийдинъ басын кескен куьн.

Шора баьтир атасы ман маслагат этип, Казанга казак

шыгып кетеек болады. Казанга кетеектен алдын Шора баьтир атасына булай деп толгайды:

Кал, кал, атам, кал, атам,
Калганда савлык мынан кал, атам,
Сагынганда сен, атам,
Мага савлык тиле энди,
Узак сепер узын йол
Аьли кетип бараман,
Уьзбей дува кыл энди.
Актажыдынъ Алибийин облтирген,
Арслан атлы бийине
Кетпес корлык келтирген
Сенинъ улынъ Шораман.
Казанды яв алды деп,
Кара куьнлер болды деп,
Казанлы юрт Казанга
Казак шыгып бараман.

Атасы Наьрик карт улы Шорага разлыгын берип, булай деп толгайды:

Бар, бар, балам, бар, балам,
Барганда йолынъ болсын, ай, балам,
Он эки ай тува коьтерген,
Омырткасы ез алкадай майыккан,
Туьнлерде туьнлеп ас берген,
Туьн уйкысын бес боьлген,
Аядан каймак ялаткан,

Айры эмшектен суыт берген,
Ак тоьсинде ойнаткан,
Тань сеперден уянып,
Асрат саклап ас берген,
Анав уйде анань бар,
Барып, балам, сав бол айт,
Кайда юрсень, аман юр,
Аман юрип, эсен кайт.

Шора баьтир анасыннан разылык алув уьшин булай деп толгайды:

Кал, кал, анам, кал, анам,
Калганда савлык мынан кал, анам,
Сагынганда сен, анам,
Мага савлык тиле энди.
Узак сепер узун йол
Алыс кетип бараман,
Уьзбей дува кыл энди.
Актажыдынъ Алибийин оьлтирген,
Арслан атлы бийине
Кетпес корлык келтирген
Сенинъ улынъ Шораман,
Казанды яв алды деп,
Кара куьнлер тувды деп,
Казанлы юрт Казанга
Казак шыгып бараман.

Шорадынъ анасы Менълисылув, кедесине разылык

берип, булай деп толгайды:

Бар, бар, балам, бар, балам,
Барганда йолынъ болсын, ай, балам,
Барганда бактынъ ашылсын,
Йолынъа кызыл гуьллер шашылсын.
Казан деген эллердинъ
Капысы сага, ай, балам,
Куьнлик ерден ашылсын.
Экиди алмай бирди алган,
Эшкиди алмай койды алган,
Эт бермеген, не калган,
Артыгына коса берип тагы алган,
Алтын атлы аьрувинъ,
Алаллыкка бара кет,
Барып савлык айта кет,
Кайда юрсенъ, аман юр,
Аман юр де, эсен кайт.

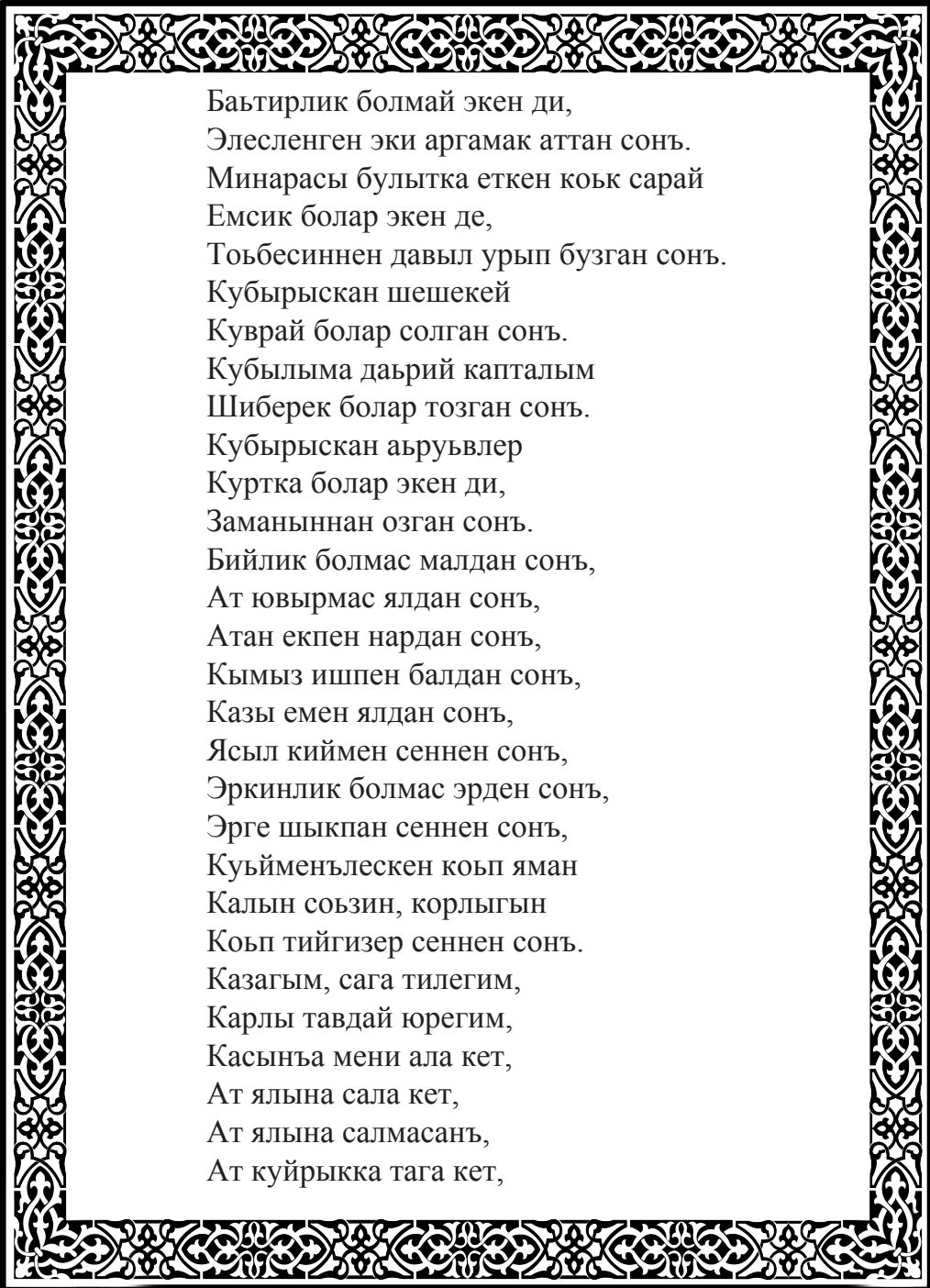
Шора баьтир катыны Алтынга барып, булай деп толгайды:

Кал, кал энди, кал энди,
Калганда савлык мынан кал энди,
Актажыдынъ Алибийин оьлтирген,
Арслан атлы бийлерге
Кетпес корлык келтирген
Сенинъ эринъ Шораман.
Казанды яв алды деп,
Кара куьнге калды деп,

Казанлы юрт Казанга
Казак шыгып бараман.

Шорадынъ катыны Алтын аьруув эри Шорага булай деп
толгайды:

Шагалады бил-бил сарнайды,
Шарлакта Алтын аьруув ол оьзи
Булай айтып толгайды:
Ай не болгай куьннен сонъ?
Куьн не болгай айдан сонъ?
Аланъар коьзли ак шортан,
Ол не болгай, казагым,
Айдын денъиз коьлден сонъ?
Кара лашын ол айван
Не кумсагай, не егей,
Казы мынан кувдан сонъ.
Бийдайдык кус ол айван
Сарнап коькке шыга алмас,
Шетке биткен эки кыяк нувдан сонъ.
Эньирсектей оралып биткен коьк орай,
Байлардынъ ийти отлар малдан сонъ.
Бай уьйинде той таркар,
Онъ яктагы эки тотай кыздан сонъ.
Тоьркинлеп келген бай кызы,
Тиркемеге тана таппас экен ди
Айры туяк малдан сонъ.
Мактаншылык болмай экен ди,
Даьвлет бастан тайган сонъ.

Баытирлик болмай экен ди,
Элесленген эки аргамак аттан сонъ.
Минарасы булытка еткен коьк сарай
Емсик болар экен де,
Тобесиннен давил урып бузган сонъ.
Кубырыскан шешекей
Куврай болар солган сонъ.
Кубылыма даьрий капталым
Шиберек болар тозган сонъ.
Кубырыскан аьрувлер
Куртка болар экен ди,
Заманыннан озган сонъ.
Бийлик болмас малдан сонъ,
Ат юырмас ялдан сонъ,
Атан екпен нардан сонъ,
Кымыз ишпен балдан сонъ,
Казы емен ялдан сонъ,
Ясыл киймен сеннен сонъ,
Эркинлик болмас эрден сонъ,
Эрге шыкпан сеннен сонъ,
Куьйменьлескен коьп яман
Калын соьзин, корлыгын
Коьп тийгизер сеннен сонъ.
Казагым, сага тилегим,
Карлы тавдай юрегим,
Касынъа мени ала кет,
Ат ялына сала кет,
Ат ялына салмасанъ,
Ат куйрыкка тага кет,

Ат куйрыкка такпасанъ,
Артыннан сансыз дибир кувганда,
Алдыннан сары сазлар бувганда,
Алтын атлы аьруввинъ
Курманлыкка шала кет.

Бу заман Шора баьтир хатыны Алтынга маслагат
соззлерин айтса да, Алтын эри Шорадан калувга разы
болмай, аькет деп тилейди, Шора хатыны Алтыннынъ
котьнылин авлап, булай деп толгайды:

Ебеден ебе ювырыган,
Ювырганда, ер бавырын кувырган,
Ебелер еллей ете алмас,
Ер бавыры узынды,
Эш бир ян да кутылмас.
Ажал бере тузакты,
Бу кеткеннен кетермен,
Казанлы эл Казанга
Кыя шаппай етермен.
Артымнан кувган дибирди,
Кудайым берсе абырды,
Алибийдей этермен.
Сары сазын сан этпен,
Душпаннынъ янын ян этпен,
Сары кымыз казы ял,
Эр Шоранъды йолга сал,
Алтын атлы аьруввим,
Разы бол, аман кал.

Сагынган куьн мен сага
Эл шетиннен етермен.

Шорадынъ аькетпеегин тамам билген сонъ, озь
маслагатын айтып, хатын Алтын булай деп толгайды:

Шагалада бил-бил сарнайды,
Шарлакта Алтын аьруув ол озь,
Булай айтып толгайды:
Сары-ала шыттан санетлим,
Сайлап пишкен халетлим,
Бет келбагым ай бетлим,
Ярык юлдыз ай кеплим,
Каралашын онъ коьзим,
Кайкаламас туьз соьзим,
Яратылган **бувра сыпталым**,
Яй тарткан куьн меним ием эр
Шорам, Яр **омыратканъ** куватлым,
Янынъа сенинъ бий келмес,
Бий келмесин, хан келсин.
Казанлы Казан бойында
Турып орын берме сен,
Тоьркининъ деп коьрме сен,
Тоьресин тоьрден туьсирмей,
Тулык тонын шештирмей,
Тувган элдей коьрме сен,
Алданма сен, алма сен,
Алданып капыл калма сен,
Алдансам абыр таяр деп,

Артын ойлап кара сен.

Алтын аьруьв толгап болган сонъ, Наьрик карт кедеси
Шорага оьсиет этип булай деп толгайды:

Эсебий улы карт Наьрик
Булай айтып толгайды:
Аksam шакта айланып,
Белине кылыш байланып,
Аksam шакта, ай, балам,
Талпынып тавдан оьтпе сен,
Эл уйкени картлардынъ,
Колын алмай кетпе сен,
Дин тереги – аьлимлер,
Дувасын алмай оьтпе сен,
Казандагы Казы Кирей бийлердинъ,
Капысынынъ карсы алдында турма сен,
Казандагы ак сакаллы картлардынъ
Тилегин кери урма сен,
Казанды курсап турган коьп душпан
Арбалап алтын берсе, алма сен,
Душпаным дос болды деп,
Бирде ынанып калма сен,
Казан элге хан болсанъ,
Хабарынъ шыгып дан болсанъ,
Атанъ мынан ананъды,
Ак Лаьлуьв мен Алтынды
Бир йокламай койма сен.

Шора баьтир атасы, анасы, карындасы ман савболласып, уьй аьели Алтын аруьвден разлык алып, йолга шыгып кетеди. Шорадынъ Казанга бараягы савлай элге яйылган эди. Шорадынъ Казанга барган йолы Крымнынъ уьстиннен кете эди. Крым хан Шора баьтирди сыйлап йибереек болып, Шорадынъ келер йолына аьдем йиберип, конакка шақырмага суьеди, белки бизге де баьтирдинъ керекли заманы болар деп. Болса да Шорады танымай эдилер. Сога коьре Шора деп баска биревди шақырсак, Шора оны эситсе, оьзин мыскыллагандай болып ашувланып, бизге яман карар деп, ой ман алдына аьруьв соьз айтып билгендей киси сорастырды. Йигитлер Шорадынъ алдына шыгып, ога ярагандай ийги соьз айта алмасак, ол бизим басымызды кесер деп, алдына шыкпага коркадылар. Тек бир яс келиншек белсенип, ханнан бир тулык алтынды алып, Шорадынъ алдына шыгады. Узакламай бир яс йигит келеди, сол Шора тувылма экен деп, булай деп толгайды:

Шолпан атлы келиншек
Собйлемеге бек шешен,
Булай айтып толгайды:
Карагер аьруьв атка олтырып,
Кантаганъа савыт-садак толтырып,
Окалы шепкен онъ кийип,
Онъ колына ок алып,
Сол колына яй алып,
Онълы-соллы ок артып,
Ат коьтермес аьдирне
Ай суьвретли яй тартып,

Яргалык янътан атланып
Явлардынъ карсы алдына акталып,
Экинлиде эл таслап,
Тизгининъди бек ыслап,
Тоърем, кайда барасынъ?

Бу ерде Шора баътир оззининъ ким экенин айтып, булай деп толгайды:

Тоъре тувыл, мен караман,
Касай коълде яшайган
Наърик улы Шораман.
Актажыдынъ Алибийин озлтирген,
Арслан атлы бийине
Авыр намыс келтирген,
Казанды яв алды деп,
Кара куьнге калды деп,
Казанлы юрт Казанга
Казак шыгып бараман.

Келиншек Шорадынъ баътирлигин билмеге суййип, шекшеп булай деп толгайды:

Бар, бар, улан, бар, улан,
Барганда йолынъ болсын, мырза улан,
Ялгыз юрип йолдассыз,
Ярылса да шабылмас,
Сиздей данлы баътирге
Тегин олжа табылмас.

Калай яман салыпты
Казанлы юрт Казанды,
Казандагын беренди,
Орал тавдынъ оьрине,
Тап Московдинъ тоьрине,
Ана Эдилден эки айырылып,
Бир косылган ерине.
Согыста бактынъ ашылсын,
Душпанларга, баьтир эр,
Ай бетинъ артык шашылсын.

Келиншектинъ бу соьзине явап кайтарып, Шора баьтир
булай деп толгайды:

Орал тавдынъ оьрине,
Тап Москвединъ тап туьбине
Ана Эдилдинъ эки айырылып
Бир косылган ерине
Казналы Казан салынган.
Казанды явга бермеске
Мен шыкканман элимнен,
Карындас, бир аз карамайсынъ,
Касымда сен ше бармайсынъ,
Ялгызлыктынъ ярасын
Мен кисиден сорамайсынъ,
Ярагы коьп, ягы коьп,
Ясавлы коьп явлардан,
Коьплигине караман,
Анадан ялгыз тувган дараман,

Наьрик улы Шораман,
Казанга келген явлардынъ
Карсы алдында турарман,
Душпанынъ кырк мынъ аьскерин
Суьнъги шаншып, ок атып,
Кылышым ман урарман.

Шора баьтир келиншектен де айырылып, Крымды оьтип,
Казанга ювыклап келгенде, Казаннынъ Кулыншак баьтири
ога карсы келеди, сонда булай деп толгайды:

Сол заманда, сол шакта,
Казан ханнынъ баьтири
Кулыншак Булай айтып толгайды:
Карагер аьруьв атка атланып,
Кыл куйрыгын шорт туьйип,
Окалы шепкен онъ кийип,
Онъ колынъа ок алып,
Сол колынъа яй алып,
Онълы-соллы ок артып,
Тоьрем, кайда барасынъ?

Шора баьтир Кулыншакка явап кайтарып, булай деп
толгайды:

Тоьре тувыл, мен караман,
Касай коьлде яшайган
Наьрик улы Шораман,
Сиздей болган бир соьлтикти оьлтирип,

Бу Казанлы Казанды
Яв алды деп бараман,
Мен барганша Казанды
Калдырмай яв алмаса,
Каза етип каьдирден,
Душпанга олжа болмаса,
Казандагы яхшылар
Яхшы яман айырса,
Яман куьнге ярдам деп,
Бизди озине кайырса,
Кавгалы куьн канлы куьн,
Яв алдына шаппага,
Яв душпанды яйратып,
Суьнъги, кылыш сокпага,
Тастан соккан каламан.

Кулыншак артык соьйлемей, юрип кетеди. Казанга кирмеге турганда, балалар ат багып турганын коьрип, олардан кырдан келген конак кимде токтайтаганын сораганда, аьли коркынышлы заман экени, аьли конак алув заманы тувыл, халктынъ басы кайгыда экени акында бир бала айтады. Бурын келген конаклар Сали карттынъ уьйине туьсетаган эдилер, аьли де сол атай конак алса ярайды деп, Шора баьтир Сали карттынъ уьйин сорады. Ол аьр заман озининъ отавынынъ алдындагы бийик куьлтоьбесинде, коьзи осал коьргенге, эки колын коьзининъ уьстине салып, тоьгерек якты карай турады, соннан танымаган боларсынъ, дейди бала. Шора баьтир балага савбол айтып, Казанга киргенде, Сапие

ханымнынъ аьскери согыска аьзирленип закра-зунай тартып эди. Карагер закра-зунай сесин бирден эситип, юреги телезип ойнап баслады. Бир шуқырга суьринип, уьш йыгылып, уьш турады, Шора баьтир намысланып бир де соккпаган Карагерди согып, октай атылып, Сапие ханымнынъ юртыннан оьтип кетеди. Онынъ кеткенин Сапие ханымнынъ йолдасы кырк кызынынъ бириси коьрип, сосы озган атлы бос йигит тувыл, Шора баьтир тувылма экен деп, яны суьйип толгайды:

Сапие ханым бийкединъ
Кырк кызынынъ бириси,
Ишиндеги тириси,
Булай айтып толгайды:
Казан сардынъ орамыннан оьткенде,
Сапие ханым бийкединъ
Сарайынынъ карсы алдыннан оьткенде,
Айдаа суслы йигиттинъ
Басындагы сувсар боьрки йыгылды,
Каарланды сонда йигит, камланды,
Ашувланды, шамланды,
Ай бети ала коькке ашылды,
Аьруьв аттынъ ювени
Сувлык туьптен уьзилди.
Тарланды йигит, каарланды,
Шырай туьси бузылды.
Карашынъыз, ханийлер,
Айдаа суслы эр йигит
Алыстан келген усайды.

Астындагы аьруьв ат
Сувлыгыннан ювсайды.
Актажыдынъ Алибийин облтирген,
Арслан атлы бийине
Кетпес корлык келтирген.
Казанлы юрт Казанды
Яв алды деп келген.
Наърик карттынъ увылы
Шора баьтир усайды.

Шора баьтир Казанды обтип кетип, бийик куьлтоьбединъ
уьстиндеги эки де колын коьзининъ уьстине салып, доьрт
те якты карап турган Сали картты тавып, янына келип
булай деп толгайды:

Ас-салам алейкум, Сали атай,
Савлык сизге саламнан сонъ тилеймен,
Ызны беринъиз бизге,
Алыстан келген баланъман,
Алмайсынъма конакка,
Алла онъгарып, Сали атам.
Ала койсанъ конакка,
Атанъ юрты Казанга
Калабалык ис туьссе,
Карлай боьрип яв келсе,
Аьдемге аьдем бакпас куьн тувса,
Ясыноклай йылтырап,
Болат суьнъги колга алып,
Мыйыгым-мыртым коьптирип,

Мен саларман йорыкка.

Сали карт Шорады конакка алмага суйсе де, оззининь осал яшавын айтып, булай деп толгайды:

Келдинь болса, хош келдинь,
Тилегиньди хош коьрдим.
Атайлар айткан туьвра соьз,
Соьзиме оькпе этпенъиз.
Ярлылыгын ясырган
Ярлы аьдем байымас.
Конак бол деп айтпага,
Карт атаньнынь шайы йок,
Шайга салар майы йок,
Оьтпегим йок, тузым йок,
Увылым йок, кызым йок,
Алла берген коьзим йок.
Пакыр язык атаньман,
Коькирегим сырылдап,
Юрегимде майым йок.
Сексен беске келгенде,
Сексен баьтир коьргенмен,
Кимлер баьтир, ким тувыл,
Баа берип билгенмен.
Бу куьн уьшин мен оьзим
Токсан тогыз оьтип бараман,
Эки коьзим капланып,
Нур юзиньди коьре алмай,
Ким экенинь биле алмай,

Хайран болып тураман.
Атынды айтып, ай, балам,
Ким экенин аян эт,
Асылын ким, сен толгап,
Баьтир болсань, баян эт.

Шора баьтир обзинин ким экенин билдирип эм асылын айтып толгайды:

Ай тамгалы Карагер,
Аьруьв атым савында.
Карсыласкан явларды
Кайкаламай урарман.
Казан элди саклавга
Ян аямай турарман.
Лашын мынан ак сунькар
Куслар онда кыргандай,
Аш боьридей кырарман.
Асылымды сорасань,
Асылым Астын улыман.
Ас увылы Байгазы,
Онын улы эр Тоьлек,
Тоьлек улы карт Наьрик,
Наьрик улы Шораман.
Берги атамды сорасань,
Яй тамгалы Коькше улы.
Ав белинде ол обзи
Ханлар мынан шатаскан,
Берги якта соньында

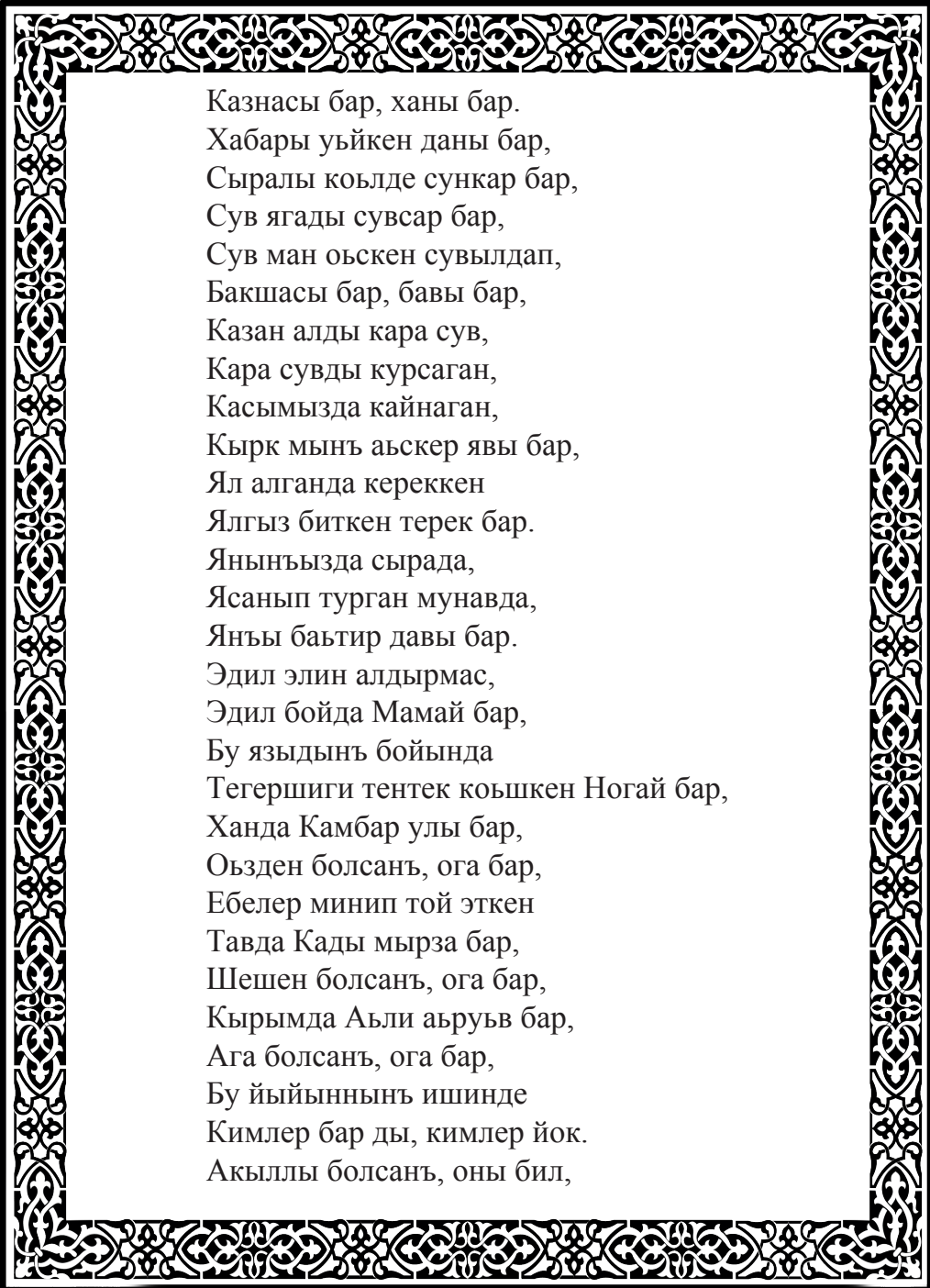
Бийлер минен оышлескен,
Бияладай коьзлери,
Берип калгыр шырс баскан
Саадат коьлде яшайган
Бу куьн уьшин мен оьзим
Сали карттынъ улыман.

Сали карт Шорадан баьтир экенин билген сонъ, булай деп толгайды:

Яшавым тар, конълим кенъ,
Картайганда болдым кем,
Кем коьрме сен, улым бол,
Карт ананънынъ колын ал,
Эмшегине басынъ сал.
Конак тувыл, сен увыл,
Ананъ сага ят тувул.

Шора баьтир уьйге кирип, карт анайдынъ колын алып, аманшлык сорасып, сонъ Шора баьтир Сали карттынъ уьйинде тогыз йыл яшайды. Шорады бирев де билмей, бирев де йокламай турады. Сапие ханымнынъ юртында баьтирлердинъ межлиси болып турганын эситип, Сали карт Шорады сол межлиске алып барады. Сали карт межлисте баьтирлерге булай деп толгайды:

Анав бар да, мунав бар
Ане Эдилдинъ бойында,
Казналы Казан кала бар,

Казнасы бар, ханы бар.
Хабары уйкен даны бар,
Сыралы коьлде сункар бар,
Сув ягады сувсар бар,
Сув ман оьскен сувылдап,
Бакшасы бар, бавы бар,
Казан алды кара сув,
Кара сувды курсаган,
Касымызда кайнаган,
Кырк мынь аьскер явы бар,
Ял алганда кереккен
Ялгыз биткен терек бар.
Янынъызда сырада,
Ясанып турган мунавда,
Янъы баьтир давы бар.
Эдил элин алдырмас,
Эдил бойда Мамай бар,
Бу языдынъ бойында
Тегершиги тентек коьшкен Ногай бар,
Ханда Камбар улы бар,
Оьзден болсанъ, ога бар,
Ебелер минип той эткен
Тавда Кады мырза бар,
Шешен болсанъ, ога бар,
Кырымда Аьли аьруьв бар,
Ага болсанъ, ога бар,
Бу йыйыннынъ ишинде
Кимлер бар ды, кимлер йок.
Акыллы болсанъ, оны бил,

Агып турган булак бар.
Анълавлы болсанъ, оны бил,
Казан сарда баътир бар,
Баътирде алтын куран бар,
Алим болсанъ, оны бил,
Эки явыры арасы
Тогыз карыс бир суъем,
Суъемнен шыккан беzi бар,
Экимет берген кудайым,
Онъ колында кези бар,
Ынанмасанъ кара бар,
Каарланса болат ширели,
Карлы тавдай кевдели,
Бу йыйынынъ ишинде
Сали улы Шора бар.
Аргымак аьруьв атын аявлап,
Тал курыкка байланъыз,
Аянъыз бан сыйпанъыз,
Кыставлыда, кыйында,
Татар атка йол берсе,
Танавынан кан келсе,
Тарбайып йолда калса коьрерсиз,
Казан элди бастым деп,
Москев князь эндиги,
Алдынгылай озганлай,
Эдилди алса коьрерсиз,
Казан элде бос камыз,
Бурын явдан коркамыз,
Курсак турган коьп аьскер,

Эндигиден сонъ ол душпан,
Ортага кирсе коьрерсиз.
Сырага келген баьтирге,
Сырадан орын беринъиз,
Шынъ аяк пан, баьтирлер,
Кымыздан, балдан куйынъыз,
Казан атлы калага
Душпан аьскер куйылса,
Калмай явлар йыйылса,
Сиз шапканда, ол шаппай,
Карап турса коьрерсиз.

Сали карттынъ бу соьзин эситкенде, межлисте болган батирлер сескенип, бири- бирине карап сыбырдасып турганда, баьтирлердинъ басшысы Кулыншак баьтир иши мен суьймесе де, кыры ман йылтырап, булай деп толгайды:

Ай языда ялгыз келген Карагер,
Аьруьв аттынъ уьстинде,
Айдагы суслы сен мединъ?
Яргалык яктан йол салып,
Явлардынъ карсы алдына акталып,
Янымнан озган сен мединъ?
Баьтирим, сени коьргенмен,
Сенинъ баьтир экенинъ
Сыпатынънан билгенмен.
Окалы шепкен онъ кийип,
Онъ колынъа ок алып,

Сол колынъа сунъги алып,
Солтанлар кепте бараган,
Сол баътирим сен мединъ?
Казан сардынъ орамыннан оьткенде,
Сапие ханым бийкединъ
Сарайынынъ карсы алдына еткенде,
Ай тамгалы Карагер,
Аьруьв атынъ суьринген,
Наьрик улы сен мединъ?
Саадат коьлде яшайган,
Тогыз йьллар тыншайган,
Наьрик улы сен мединъ?
Садагы сансыз баьтир эр
Сырага сени алмадынъ,
Сыйынъды берип болмадынъ,
Сынавлы баьтир биз сенинъ
Сырынъды билип болмадык,
Биз айыплы билмедик,
Шаксызлыкта таныскан,
Шора баьтир сен мединъ?

Шорага орын берип олтыртып, бал аяк берип иширип, таныскан сонъ, баьтирлер яв алдына ясанып, урыска юрип басладылар. Явга карсы келип согыс басланганда, Шора баьтир яв аьскерлерин кыйыр-шыйыр этип, бир юма сансыз аьскерлерди кырып, явды эрекке кувьп йибереди. Бу заман Сапие ханым Шора баьтирдинъ баьтирлигине халкты явдан куткарганына шатланып, баьри де баьтирлерди баргылап, баьрисине ок, яй, суьнъги береди.

Шорага болса бир кутык ыслатады. Бир юма озган сонъ, яв аьскери янъы куыш йыйып, Казанга басып келгенде, баьтирлер аьскер алып, урыска шыгадылар. Ногай аьскери явды енъе алмай, кери юреди. Сапие ханым карап тураялмай, аьскер енъе алмайганын коьрип кыйналып, баьтирлерине коьз салып караса, баьтирлердинъ арасында Шора йок экен. Сонда Сапие ханым булай деп толгайды:

Шагала ханым кызы айтар,
Аьлимде аьруьв ол оьзи,
Сапие ханым бийке айтар,
Кыйыны коьп кыркларым,
Кыйналган куьнде сыртларым,
Аькелинъиз каьретти,
Онъарашынъыз каьретке,
Алтавы бирдей боз атты,
Казанлы юрт Казанды,
Яв аьскери курсайды,
Карсы юрсе душпанлар,
Каьрип коьнъилим босайды,
Баьтирлерим ишинде
Шора йокка усайды.
Баалы баьтир Шорамды
Оьзим барып коьрейим,
Оькпелевин Шорамнынъ
Неде экен билейим,
Атам юрты Казанды
Яв алды деп тилейим,
Баьтирим Шора кол берсе,

Аданасы Сапие,
Тилегимды онъ коърсе,
Каъретиме миндирсе,
Белине савыт илдирип,
Оькпесин язып мен онынъ
Оьзим алып келейим.

Сапие ханым Сали карттынъ уьйине каърети мен келеди,
караса, Шора баьтир Сали карттынъ уьйинде ятып
тыншайып турганын коьреди. Сапие ханым Шорага тилек
салып келгенин билдирип, булай деп толгайды:

Алты ат егип каьретке,
Авдарылып миндим мен,
Саадат коьлде яшайган
Сали карттынъ уьйине,
Баьтирим Шорам, аьзизим,
Сага тилей келдим мен,
Баа берсем, баьтирим,
Хаьтерим меним калмас деп,
Каарланса баьтирим,
Ата юртым Казанды
Яв аьскери алмас деп,
Турсана, баьтир Шорам, турсана,
Бир меним уьшин бел бувып,
Душпанга кылыш урсана,
Казан алды кара сув,
Кырк мынъ аьскер куйылган,
Яв ишинде баьтирлер,

Яс мырзалар кырылган,
Ягына атлар тепкендей,
Сувырып ягын алгандай,
Ясыноклай тийгендей,
Явды кырып уйеген,
Бабаирим Шорам, сен йоктан
Бабаирлерим аьскерим,
Кери кайтып коьрине,
Атам юрты Казанды
Яв алмага туры энди.

Шора бабаир Сапие ханымга оьз оькпесин айтып, булай деп толгайды:

Турмам да, ханшам, турмам да,
Бир сени уьшин бел бувып.
Душпанга кылыш урмам да,
Алыншак пан Кулыншак,
Бабаиринье баргыга
Ок пан суйньги, яй бердинь,
Колына кутык таман деп,
Кырдан келген яман деп,
Наьрик улы Шорадан
Яй кылышты коьп коьрдинь.
Кайырмам, ханшам, кайырмам,
Тегершик дунья айланыр,
Кангыган биздей бабаирдинь
Белине савыт байланар.
Карсыласкан куьнлерде

Сыпанармыз билекти,
Сырыв, сырыв душпанга
Беркитермиз юректи.
Сырадагы баьтирге
Сый бермеге керек ти,
Сыйсыз биздей баьтирлер
Энди сизден эрек ти.
Алыншак пан Кулыншак
Баьтирлеринь сайламы,
Ата юртынъ яв алса,
Оларга эт сен тилекти.

Сапие ханым Шорадынъ оькпелегенин билип, сонъ кутыктынъ хабарын соьйлеп, Шорадынъ оькпесин язбаса яхшы болмас деп, оьз айыбын айтып, кутыктынъ хабарын айтып, булай деп толгайды:

Турсана, ай, баьтирим, турсана,
Турып белинь бувсана,
Белинье садак илсене,
Курсап келген коьп
Душпанды кувсана,
Атам юртым Казанды
Бу куьн душпан алады,
Катын кызлар, карт, яслар,
Душпанга олжа болады.
Турсана, баьтир Шорам, турсана,
Касыньда сенинь мен бу куьн
Кан тоьгилер коьзимнен,

Карувым кетип озимнен,
Йылай турган мени ушин,
Мени ушин болмаса,
Бу Казаным ишинде,
Елкеден шашы куйылган,
Окалай шашы оьрилген,
Елпинип аьдем юзин коьрмеген,
Тербиялы кыз ушин.
Онынъ ушин болмаса,
Бала эмизген ана ушин,
Онынъ ушин болмаса,
Бу Казанынъ ишинде,
Куралайдай эки коьзи кызарган,
Кувлай шашы агарган,
Кутанлай мойны созылган
Ак сакаллы баба ушин,
Онынъ ушин болмаса,
Аллалай азан шакырган,
Ак межигитке таянган,
Аьлимлердинъ оьзи ушин,
Онынъ ушин болмаса,
Тоьбесине булыт тиеген,
Минарасы кырк кулаш,
Ак Алладынъ уьйи ушин,
Онынъ ушин болмаса,
Кырыла турган халк ушин,
Кыйналсана эл ушин,
Кыйынынъ уьйден кыйметли,
Муслыманлар дин ушин,

Ерди коькти яраткан,
Куьнли аьлимге ян салган Бир
Алладынъ оьзи уьшин.
Оькпелеме сен, Шорам,
Турып Казанга кара,
Явдынъ кырк мынь аьскери
Куьшли келеди бери,
Душпан алса Казанды,
Аьлек этер коьп янды,
Алыншак пан Кулыншак
Баьтирге ийгисин берсем,
Явлы баьтир эр Шорам,
Сага савыт коьп коьрсем,
Артынънан мен келермен,
Келип сага тилермен,
Баьтирлердинъ басы деп,
Сени артык коьрермен.
Артык коьрип мен сени,
Баалы кутык бергенмен,
Караган болсанъ, баьтирим,
Кутык куры тувылдыр,
Баьтир Шорам, билмеймен,
Не уьшин конъилинъ йойылды,
Колынъа алып сен, Шора,
Кутыгымды сен кара,
Баалы кутык, баьтирим,
Хайрылы болсын ол сага,
Атамнан калган кутыкты,
Йыйма кылыш болганга,

Куьдиретли кылыш колга алып,
Каты елдей эс энди.
Казанга келген явлардынъ
Барып басын кес энди.
Кабыргама биткен бавыр эт,
Ханым эткен тилекке,
Аьр бувыным босайды,
Сапие ханым бу куьнде,
Канаты сынган усайды.
Ахырысы бир куьнде
Казанлы юрт Казанга
Кан куйылар усайды.

Шора баьтир Сапие ханымнынъ тилегин кабыл этип,
булай деп толгайды:

Карындасым Сапие,
Хаьтеринъди калдырман,
Казан элди душпанга
Мен сав турып алдырман,
Яйылып келген явларга
Еллей эсип етермен,
Аьзиз яным сенинъ ушин,
Казан элдин даны ушин,
Ишиндеги халкы ушин,
Давлай келген душпанды
Кырылган койлай этермен.

Шора баьтир Карагер аьруьв атына минип, савыт-садагын

тагып, Казан аьскерге барып, оларды йыйып, булай деп толгады:

Баьтирлер, яман хыял тутпанъыз,
Халк алдында, баьтирлер,
Кара юзли болманъыз.
Уьстимизде бир Кудай,
Яратканды мутпанъыз.
Яры коьнъил болманъыз,
Ясканып явдан коркъпаныз.
Хатын-кызлар, карт яслар,
Явларга есир калдырсак,
Казанлы юрт Казанды
Душпанларга алдырсак,
Кыйямет куьн болганда,
Ак дейванын курганда,
Касына бизди алар ол,
Каты сорав салар ол.
Душпанлар кырк мынь аьскер,
Карашынъыз, баьтирлер,
Ясавын ясап келеди,
Айдагалай акталып,
Бизге увын шашпага.
Яманларды карашы,
Экев уьшев бас косып,
Сыпсынъ, сыпсынъ этеди.
Казанлы юрт Казанды
Кери таслап кашпага,
Кайнасып бизге карсы турылар.

Аллалай шапсак биз бу куьн,
Олар кери бурылар.
Кардашларды карашы,
Баьтирлер явга шабар деп,
Явдан оьшин алар деп,
Ялбарсак явды енъер деп,
Янын-канын биз уьшин,
Янган отка салар деп.
Ян ериннен душпаннынъ
Елкесинен кабар деп,
Карты ясы куванып,
Тилей, йылай турганын,
Баьтирлерди карашы,
Кылышлары яркырап,
Болат суьнъги колга алып,
Аьзир туры бурылмай,
Карсы явга шаппага.
Маьлеклерди карашы,
Кереметин колга алып,
Алдымызга йол салып,
Баьтирлер явга шабар деп,
Яраткан уьшин, эл уьшин,
Янларын отка салар деп,
Ялбарсанъ явды алар деп,
Я Алла деп ян берип,
Давда шайыт болар деп.

Шора баьтир, баьтирлерди эм Казан аьскерлерди каты кайрап, согыска аьзирлендилер. Шора аьскерге бас

болып, явга карсы шаптылар. Шора кырк мынь аьскерди
кыйыр-шыйыр эткен сонь, булай деп толгайды:

Ай, пил савырлы Карагер,
Аьруьв атка эр Шора
Арсландай атланып,
Аллалай атка минди энди.
Аьдринесин, суьньгисин,
Сапалдасын, кылышын,
Садак-савыт калдырмай,
Ай тамгалы Карагер,
Аьруьв атка артты энди.
Онъалып баьтир Шора бас болып,
Явга карсы шапканда,
Айдагалай сызгыртып,
Аьдирне яйын тартканда,
Яйдан шыккан бир огъы
Кырк кисиден оьтти энди.
Явдынъ кырк мынь аьскерин
Кыйыр-шыйыр этти энди.
Йыйма кылыш яйылып,
Явдынъ мойнын кыйганда,
Бас дымалай бакырып,
Майдан шоьлде калганда.
Кырылып яткан коьп кевде
Кызыл канга боялып,
Кырк мынь аьскер душпаннынъ
Болмады бири сав калып.
Кыргын тийген койлайын,

Кырылды душпан аскери,
Басшылары бас саклап,
Калмай каштылар кери.

Шора бабтир Москов князьлердинъ кырк мынъ аскерин
кырган сонъ, булай деп толгайды:

Айтувлы бабтир эр Шора,
Казанлы юрт Казанды
Яв аскерден босатып,
Аьне Эдилдинъ туьзинде,
Тап Московдинъ обьзинде,
Каласынынъ туьбинде
Ай тамгалы Карагер
Аьруьв атын ойнатып,
Карасай боьркин сувсартып,
Ханымлар коьзин кайнатып,
Хатын кызлар, карт яслар
Кара казлай шувлатып,
Сылув аьруьв кызларын
Кол ысласып йылатып,
Тап Московди колга алып,
Москов князь коьп халкын
Есир этип, олжа этип,
Душпан йылап, дос куьлеп,
Сапие ханым бийкединъ
Айтканындай айтты энди.

Согыс пан кутылып, Московди олжа эткен сонъ, Московде

калган князьлери айлак сайлап, ыспайы кызларын Шорады аьвликтирмек уьшин йибереди. Шора баьтир ол кызлардынъ айлак та бир ыспайы кызга аьвлигип, ол кыз бир улан яс табады, ол улан йьрма яска келгенде, Москов князьлери Казанга тагы да согыс ашадылар. Шора баьтир согыска Казан аьскерин алып шыгады, согыска кирискенде, ыспайы орыс кыздан тувган оьз баласы йьрма ясына келгенде, баьтир болып, Шора баьтир мен урысады. Сонда Шора баьтир булай деп толгайды:

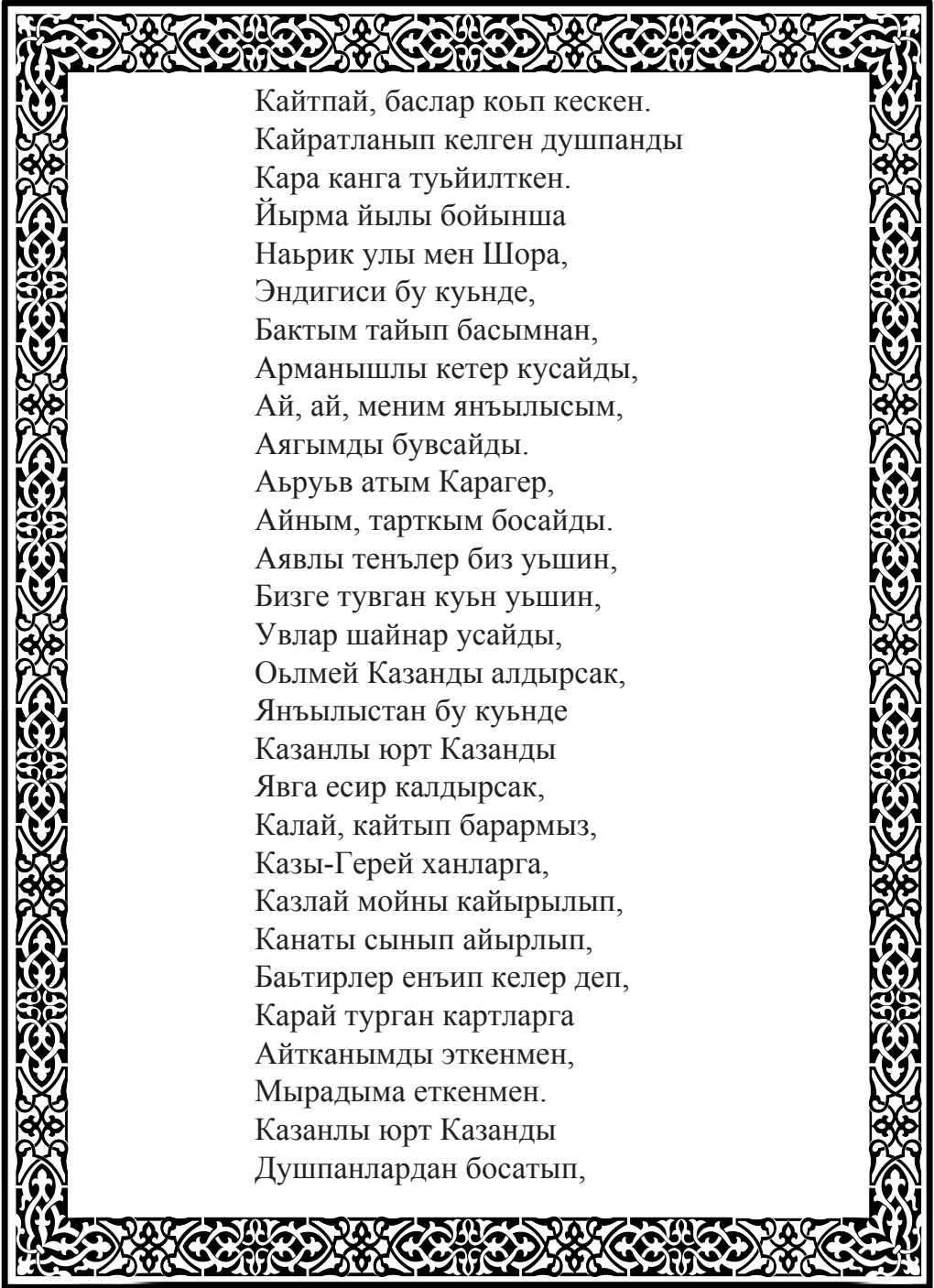
Алайга, ян, алайга,
Не янъылыс эткенмен
Яраткан аьзиз Кудайга.
Атсанъ огым оьтпейди,
Шапсам кылыш кеспейди
Гаьвирден тувган кедеге
Яювылысыма ялбарып,
Я Алла деп ял алып,
Ясыноклай яй тартып,
Ян ериннен бек тартып,
Кокьше коьзли кедеди
Зор ман алдым колайга.

Оьзиннен болган, орыс кыздан тувган йьрма ястагы кедеге ок, кылыш та оьтпегенде, бир карт Шорага сен онынъ колтыгынынъ туьбиннен урмсанъ, оьлмес деп айтады.

Шора кедеди колтыгынынъ туьбиннен суьнъги сугып оьлтиреди. Оьзи де алпыс алты ериннен яраланып,

обзининъ янбылыс канына обкинип, Казанды яв алаягын
да билип, оыткен ислерин эскерип толгайды:

Садагы сансыз мен Шора,
Сарылдатып бас кестим,
Казанлы юрт Казаннан
Ишкен тузлам акларга
Таска урса кажылмас,
Каты болат байланып,
Карагер аьруьв атка атланып,
Кайта-кайта коьп шавып,
Сапие ханым даны уьшин,
Казан халкын коьп аяп,
Олжа этпей сакларга
Казна бузып мал бердим.
Бирге юрип бизи мен
Бирге атылган нартларга
Казна, казна коьп малга
Казнашай огар шатланган
Казна тувыл, халк уьшин
Шора явга атланган.
Казанга яв келгенде,
Алыншак пан эр Шора,
Аьзиз янын аямай,
Карсыласкан явларды
Кызыл таллай ийилтип,
Кара булыт, каты ел
Катар бузып бек эскен,
Каарланып баьтирлер,

Кайтпай, баслар коьп кескен.
Кайратланып келген душпанды
Кара канга туьйилткен.
Йырма йылы бойынша
Наьрик улы мен Шора,
Эндигиси бу куьнде,
Бактым тайып басымнан,
Арманышлы кетер кусайды,
Ай, ай, меним янъылысым,
Аягымды бувсайды.
Аьруьв атым Карагер,
Айным, тарткым босайды.
Аявлы тенълер биз уьшин,
Бизге тувган куьн уьшин,
Увлар шайнар усайды,
Оьлмей Казанды алдырсак,
Янъылыстан бу куьнде
Казанлы юрт Казанды
Явга есир калдырсак,
Калай, кайтып барармыз,
Казы-Герей ханларга,
Казлай мойны кайырылып,
Канаты сынып айырлып,
Баьтирлер енъип келер деп,
Карай турган картларга
Айтканымды эткенмен,
Мырадыма еткенмен.
Казанлы юрт Казанды
Душпанлардан босатып,

Тап Московди колга алып,
Есир этип, олжа алып,
Орал тавдынъ оьринде,
Тап Московдинъ тоьринде,
Ана Эдил эки айырылып,
Бир косылган еринде
Кобп кыйынлар эткенмен.

Шора баьтир оьзиннен сонъ не болаягын айтып, булай деп толгайды:

Казан алды кара сув,
Тоьгерегин тап курсап,
Топ пан атып душпанлар
Тоьрге минер меннен сонъ.
Тоьрелерин кулатып,
Тоьркин эрин шувлатып,
Душпан бийлер меннен сонъ.
Казанлы юрт Казаннан
Тактан туьсип ханийлер
Яв аягы астында
Таптав болар меннен сонъ.
Алыншак пан Кулыншак
Алдыңылай шаба алмай,
Кери коьшер меннен сонъ.
Сапие ханым коьп халкы
Баьтирсиз калып явларда,
Олжа туьсер меннен сонъ.
Бу Казаннынъ ишинде

Елке шашы оьрилген,
Елпинип аьдем бетин коьрмеген,
Кобкше коьзли аьруьвлер
Кара киер меннен сонъ.
Алпыска еткен анайлар,
Алпыстан оьткен агайлар,
Аш боьрилер таянып,
Аш авызын шыгарып,
Йылай калар меннен сонъ.
Кобкше коьзли коьп гаьвир
Казанлы юрт Казанга
Не болар меннен сонъ.
Алладынъ уьйи ак межигит
Азансыз калар меннен сонъ.
Баб-басларын бастырып,
Адастырып, састырып,
Эркин тыныс алдырмай,
Малын-муьлкин калдырмай,
Ясак алар меннен сонъ.

Шора баьтир оьзи баласы ман урысып, ол кедеди оьлтирген сонъ эм оьзине де алпыс алты ериннен яра тийиген сонъ, камысланып сувга атылып оьлуьвге токтайды. Сувга атылаяктан алдын булай толгайды:

Казан алды кара сув,
Туьпсиз кая терен сув,
Сеннен яман сув болмас,
Явынсыз бакша бав болмас,

Янбылыстан уйкен яв болмас.
Янбылыстан бу куьнде
Алпыс алты ярам бар,
Баккан мынан сав болмас,
Бакты бастан тайган сонъ,
Баьтирлигин йойган сонъ,
Баьтир йойын кура алмас,
Энди бизден калган сонъ.
Эркелей болмас эл энди,
Бизим шакта савлыкта,
Эркин оьскен эллерге
Терисиннен эсер ел энди.
Ажал деген ол берен,
Тувра тырناق каптырса,
Эш бир аьдем кутылмас.
Халлка эткен хайырынъ
Кыямат куьн болганша,
Эл ишинде мутылмас,
Айтканымды эте алмай,
Арт мыратка ете алмай,
Аьдилли баьтир мен Шора
Арманшылы кеттим дуньядан,
Оькинсем де йок пайда
Янбылыскан исимнен.

Шора баьтир атынынъ коьзин байлап, Казанынъ алдындагы кара сувга атылып оьледи. Шора сувга кеткен сонъ, анасы Меньлисулув Шорады йоклап Казанга келип шыгады.

Эр Шорадынъ анасы
Курсавлы шелек колга алып,
Арып-талып йол салып,
Кулынын излеп кор болып,
Эр юртыннан айырылып,
Элин йоймаса ийгиди.
Кулынын тапай кор болып,
Кобзининъ ясы зор болып,
Эр Шорасын сорасып,
Таппай акылдан тайып,
Тиленмесе ийгиди.

Анасы Шорады излеп келип сораганда, халк Шорадынъ сувга батканын айтпайды, тек бир кыз булай айтып толгайды:

Ай, ай, анам, ай, анам,
Не ушин келдинъ бу юртка,
Йолсыз ерден йол салып,
Кулынынъ излеп, кор болып,
Алыс ерден алысиреп,
Тири болып юрсенъ де,
Сен ше каырип олыпсинъ,
Бизге кыйын келгенде,
Сен кимге деп келгенсинъ?

Шорадынъ анасы Менълисылув баъри де халктан сораганда, Шорадынъ сувга батканын айтпайдылар, неге десенъ анасынынъ юрегин авыртпага суыймедилер.

Менълисылув сонъ Абдулкасым деген соктага барып,
булай деп толгайды:

Бу Казанынъ картлары,
Етим калгыр яслары
Мени карап коьрмейди,
Аьйдикли баьтир Шорамнынъ
Бир хабарын бермейди,
Энди калай этейим,
Кимнен сорап кетейим?
Ботасын йойган туьелей,
Ата юрты Кыргызга
Бозлай-бозлай кетейим,
Межигитке кирейим,
Абдулкасым, яс сокта,
Мени карап коьрсене,
Хан ялалы Шорамнан
Бир хабар берсене.

Ол заман Абдулкасым яс сокта булай айтып толгайды:

Ай, ай, анам, ай, анам,
Ай йыгылган усайды,
Ай да, куьн де косылып,
Бир йыгылган усайды,
Карт атасы Наьриктинъ
Бели сынган усайды,
Менълисылув анайдынъ
Кобзи шыккан усайды.

Барын айтып нетейим,
Сенинъ улынъ эр Шора
Он сегиз йыл ишинде
Баьтирлерге бас болып,
Ири тизден кан этип,
Баьтирлигин дан этип,
Ахырысы эр Шора
Сувга кеткен усайды.

Шорадынъ анасы бу соьзлерди эситип, эстен тайып
йыгылып калады, сонъ эсин йыйып, Шора баткан кара
сувга барып булай толгайды:

Ай, ай, балам, ай, балам,
Сувга туьсип йок болдынъ,
Хан ялалы Шорамнынъ
Кайгысы ман кыйыны
Эстен кетпес ок болды,
Йок болдынъ сен, ай, балам,
Энди калай этейим?
Ботасын йойган туьдедей,
Атанъ юрты Кырымга
Бозлай-бозлай кетейим.
Казан алды кара сув,
Сага карап йылайман,
Кареминъ уйкен терен сув,
Шорам бар деп карайман,
Аван, аван, аван сув,
Шорамды алган яман сув,
Толкынынъ йок, кенъинъ

Бака, шаян юрген сув,
Шорам минген Карагер
Уьш ымтылып шыгалмай,
Ер тарткысын уьзген сув,
Сувдынъ туьсин кан этип,
Баьтирлигин дан этип,
Казан элдинъ халкына
Курман болган Шорамды
Алып калган яман сув,
Агалар дийвана эткен,
Айдылы кара тоьбейдей,
Кабыргадан ол оьзи,
Артык шыккан суьбедей,
Ай, бийкелер, тотайлар,
Кайсынъыз увыл тапкансыз,
Хан ялалы Шорамдай,
Колымдагы бармагым,
Ак куьмистей тырнагым,
Экиси бирден айырылды,
Атасы ман карт ана,
Коьз нурыннан айырылды.
Не этейим, билмеймен,
Бу корлыкка коьне алмай,
Он сегиз йыл айырылып,
Юзинъди бир коьре алмай,
Азаплы атанъ, ананъа
Дунья болды каранъга,
Ажалыка сув себеп,
Не болды меним баламга.

Литературно-художественное издание

Мусакаев Исмаил Батырович

**Ногайский народный эпос
«ШОРА БАТЫР»**

Дизайн обложки Эскаева Г.А.

Подписано в печать 08.02.2022 г. Формат 60×84¹/16.
Гарнитура «Таймс». Бумага офсетная. Печать ризографная.
Усл. п. л. 4,07. Тираж 100 экз. Заказ №22-90-81.

Отпечатано в типографии АЛЕФ
367002, РД, г. Махачкала, ул. С.Стальского 50, 3 этаж
Тел.: +7 (8722) 935-690, 599-690, +7 (988) 2000-164
www.alefgraf.ru, e-mail: alefgraf@mail.ru